

SECTION

3

MMALGABA NE NGBAR BE KAPƆR

KUMU: NGBAR NE KUMOBE KETA N SHUŋ

Mmalgaba Ne Ngbar Be KapƆr

KASOTOFUTI

Mmalgaba kike kɔ amobe katun ne a wɔ nna. Kaba ere, anyeen bii amobe ntun kpra na; atere, adulwiso, ashunso, ne adelgeso. Kepin mmalgaba be ntunso to bee shine fee pin kushun ne kamalgaba kama bee shun nna.

Kasɔbii be Asɔkpra: Ta ne kasɔbii ere e luwe, feen tin;

- i. Tiseto atere n wɔɔ amobe ntunso (aterekpra, aterejewulebi, ateremulun ne adamta)
- ii. Ta adulwiso n wɔɔ amobe ntunso (fane asatobi nko adelgesobi)
- iii. Ta ashunso n wɔɔ ntunso fane ashunso sɔpo, ashunso mulun ne ashunso jimbanyɔ.
- iv. Ta adelgeso n wɔɔ ntunso (fane kanane be adelgeso, kabon, saɛ, ne adamta).

Alakal Tenini

Asɔ be atere kike ne anyee tere Atere. Anyeen tin ta atere n wɔɔ ntunso fane atere kpra, atere yoyul, atere jewulebi, ne atere nyifu. Kesatobi la kedulwiso nna ne ku bee sa abɔaya ta n lanɛ ketere be kanane ku sa bibito nko kekargato be kabaso. Adulwiso mone a bee delge atere nko ntilemu so na male ela adelgesobi. Esɔpo ela kedulwiso mone ku be ketere mone ku bee delge na so. Ashunso ela mmalgaba mone a bee nini kesheɲwɔrɔ nko kebawɔɔ. Ashunso be ntunso ela ashunso sɔpo, ashunso mulun ne ashunso jimbanyɔ. Adelgeso bee buwito ashunso, adulwiso ne adelgeso pɔɛ gba to nna. Anyeen tin ta adelgeso n wɔɔ ntunso fane kanane be adelgeso, kabon be adelgeso, saɛ be adelgeso, kusɔ mo so be adelgeso ne eyilikpa be adelgeso.

Apuntosɔ:

Meeɲ bargato ntuj wurbi to n shin sibe asɔ kudu mone a wɔ ebiikpabuu to nko n chambɔ kumo. Menye e ta mmalgaba anyɔ n tiiso ta n laɲe kanane ebiikpa be epunto ne kowu bee wɔrɔ fo. Menyebe katuj ne ntuj pɔteana ko lakal koɲwule aa?

MANE ELA ATERE?

Ketere ela kanane ba tere bomin, kabon, kusɔbɔaya, nko kusɔ. Atere ko gba bee ka la alakal, nko kebawɔtɔ ko nna.

Atere be ntujso**Atere kpra**

Atere kpra ela atere mone bu ko a tere baasa, kabon nko kusɔ ne ku la Ebɔre be kusɔtooso nko bomin be kusɔ lɔɲe so. Atere kpra kike bee fara ne kelontorwor gbɔɲ nna kamalgafol be kabon kama ne ku wɔ. Amobe akeniso ko nde:

Baasa be atere: Amaabaɲe, Ntareka, Awundre, Dari, Kanyiti, Nyefiyanɔto, Ledi, ne adamta.

Mbon be atere: Busunu, Daboya, Bɔnyaɲ, Sɔr, Afadjato, ne adamta.

Nche ne a wɔ bɔkwɛ to: Aledi, Ataniya, Atalata, Alariba, ne amo ne a ka.

Kafe to be afol: Jintigi, Damba be kayerbi, Damba, Kafɔrawaje, Kajululu, ne amo ne a ka.

Mbon ko: Komfo Anokye be Ashibiti gbɔɲ, Jubilee be Lambuu, Ghana be Yunivasiti, ne adamta.

Nchu be atere: Bɔnyaɲ, Volta, Sɔr, Pra, Mole, ne adamta.

Atere jewulebi

Ade la asɔ be atere nna (dimedi, kusɔ, kabon, ketere nko mfera ko), ne a maɲ la atere kpra (keni esoso ndon). A maa fara ne kelontorwor gbɔɲ ama a baa junkpar kamalgafol nna. Amo ne atanyusobi ne adulwiso pɔte bee tiɲ a wie abarto nna. Akeniso ko ela klembi, buku, laɲ, kɔrɔtɔ, lɔr, ebiikpabuu, egbalsibeso, nchu, ne adamta.

Atere yoyul

Ade la mmalgaba nna ne a bee yili a sa aso mone anye maan tiɲ wu kinishi so ama a ko atere kachina to. Ade bee yili a sa alakal mone anye maa wu, a nu amobe efe nko a bata amo. A bee delge adabi, alakal ne kanane mfera bee woro fo so nna. Akeniso ko ela kagbenefuli, kasha, kagbenejaje, kashinteɲ, kanyiesheɲ ne adamta.

Atere nyifu

Ade la aso gbagba mone anyeeɲ tiɲ wu n shin tiɲ bata nna. Awo durnyaɲ to nna ne anyeeɲ tiɲ wu amo gbagba to. A bee yili nna a sa kusɔ ko nko esa ko ne anyeeɲ tiɲ ta anyebe alakal anu na (kebata, kenu, kewu, kedufe ne keda n keni) m pin. Atere nyifu be akeniso ko ela kejembu, tebul, nchu, shisher, kakure, jebote, kabe, ne adamta.

Kushuɲ 1

Tise atere ere to n woto ntun so fane atere kpura, atere jewulebi, atere yoyul, ne atere nyifu. Dini kusɔ mo so ne fo woto amo katun kama na to.

- i.** eninipo
- ii.** tebul
- iii.** kasha
- iv.** Ntareka
- v.** Samaakuse
- vi.** kagbenefuli
- vii.** konokonwule
- viii.** kabe
- ix.** afuu
- x.** kejembu

Kushuɲ 2

- i.** Ne ntunso to, menye e pin atere mone a wo kaseto be kebaya ere to na kike.
- ii.** Menye e ta atere mone menye pin kebaya na to na n woto atere be ntun ana na to.

atere nyifu atere jewulebi atere kpra atere yoyul

Ta akeniso mone fo wu na n woto fo gbagba be mmalgafol jewulebi to fane, *Ma kade man shi.*

Kumu: Kechambɔ Ma Kade be Kibe To

Ashi ma kadeto, kabon wiliwili ko woto ne ba tere kumo kibeto. Ku la kabon be mfrinto nna ne baasa bee chala a fa n kaa to aso be yiri kike. Ashi asorso lela ne epofantaŋ to n yo asobuuso, asospelso, ne lanto be asoana gba, feen tin wu fane kusɔ kama ndon.

Bokwe be lalaluwe kike ma ne mabe kanaŋ bee yo kibe na to nna n ya ka to anyebe aso. Anye ka bee fo, mee nu asofapoana ka bee ponte aworso a tii bumobe aso be ayawu ne afedewurana ka bee joto eleŋso a kulti be awor.

Kusɔ ne n dan kuwu sososo ela asorso ne epofantaŋ lela mone bu nase yerr nene ashi apata na to. Alemu lela, akodu kachunonyifu belso, ne agondo kefitiribumbuŋ nyikpeso kike woto. Ajibi bumbuŋ be efe so afuu na kike ne ku bee woto ma fane n lara ma aso shaso damta.

Kumo ne ku beso, anye bulo afede ne a bee fa asobuuso ne asowurbi na be kabon na. Nle nyikpeso, atoto be abatoro, ne ashemi nyikpeso pe ma lakal. Mee sha kebaa keni kanane bu ta amo m be na to a fin kusobuuso mone ku daga ne n tii mabe aso so.

Anye ka kraa nite kibe na to ne anye ba afede mone a bee fa asospelso ne akonde. Ashi abinfure lelaana ne aso filito to n yo abebi to, kebia kama be edare to be kusospelso wo ndon. Man tin kuŋ mabe kumu ne emushe ngunto nkpal n ka wu kagbenefuli mone ku wo mbia pote be anishiana to bu ka bee keni asospelso ne bu ta n nase na.

Lalaluwe, anye fo kibe to be kabon mone ba fa lanto be aso na. Mfa, anye wu lanto be kusokama ashi edanekpa ne farfarbi be aso to n yo kabon be kemioto be aso to. Nnio bee wushi eyur nna n lara kusokama mone anye bee sha ne male bee cheto a sulɔ aloko na.

Anyeeŋ ta n cheso n mige atere be ntun damta to n tiiso

Adamtato tere / Ntunso tere

A la atere mone a bee yili nna a sa katun. Katun na been tin a la aso be katun, asobaya peya nko baasa be katun. Akeniso ko ela dimedi, nshebonpo, ngbar, abuku, mbuibi, ne adamta. Amo ne amo, a bee yili a sa aso, asobaya nko baasa damta ama a la kukonwule nna.

Kushun 3:

Kunyonyoto, menye e sa ntunso tere be akeniso anu nu n tiiso. Menye e chigeto menyebe atuwebi na n sa menye braana.

- Keni kaseto be mmalgafol ere n shin njini atere mone amobe nseto chan na be amo ne a beenj tinj karga ne amo ne a maanj tinj karga.
- Mbia na ka gben so bu suwe n dii mananj
- Ba deso! Nchu na wonchij.
- Ededuja be ekuloja ne apurshi be ekuloja danj tii foli na so.
- Anye bee sha nchu nuuso mone a wo aprentuwa gboja na to nna.
- Nku bumbuja ne keche na ko a ke mansa na.
- Bebiipo afane e nanj tinj shile ga?
- Mbia damta bee sha kenyipo, ama Ntareka bre kishi amo.
- Aboo ne bu ko a por mba damta.
- Amaabane ne Ntareka beenj tinj lanj alanso damta.
- Kegben daa ko ma ga ne n luwe chokuleti daka lelemu na.

Lalaluwe, anyeeja nanj tinj ta atere n woto ntun tenini anyo to, amo ela atere kargaso ne atere maa karga. Atere kargaso ela aso kama ne a bee tinj a karga (fane klembi, piiji, loko, mangu, lemu, buku ne adamta.). Atere maa karga ela amo ne a maa tinj a karga. Ako be akeniso ela nku, amalo, nchu, aboya, ne adamta. Aso duwoso ne atere yoyul maa tinj a karga.

KEPALTO BE MBISHI

1. Ta fo gbagba be mmalgaba n ḡini kusone ku la ketere.
2. Sa kaseto be aso ere be kekama be akeniso anu nu ashi kaseto be keboaya ere to;
 - i. Esa be ketere
 - ii. Bɔkwɛ to be kachɛ be ketere
 - iii. Kaboḡ tenini ko be ketere
 - iv. Atere kargaso

Samaakuse yɔ kadegboḡ monɛ ku mata mobe kadeto. Kade na be ketere ela Accra nɛ e yɔ Atalata achɛ.

Accra la kaboḡ lɛla nna nɛ ku kɔ nwu jɛḡḡrɛḡ nɛ alaḡ lɛla. Samaakuse be kagbenefuli daḡ maḡ kɔ ekar. Samaakuse be sososo nna na ashi kadegboḡ ere to. E yɔ fɛde gboḡ ko to n ya tɔ aso ko fanɛ alɔkɔ, asabata, wachi, karso, nle nɛ adamta. Kagbenejajɛ daa wɔ mo to nkpal kananɛ Accra be kebawɔtɔ du kpakpa so nɛ e bɔ ntaḡ fanɛ e maḡ china kadegboḡ to.

3. Ta fo gbagba be mmalgaba n ḡini atere be ntunḡ ere to n shin sa kekama be akeniso anyo nyo. Ta akeniso na n kuu mmalgafol jewulebi asa n shin chigeto n sa fo braana.
 - i. atere nyifu
 - ii. atere yoyul
 - iii. atere maa karga
 - iv. ntunso tere

ATERE BE KEPALTO BE MBISHI BE ATUWEBI

1. Ketere ela kanane ba tere bomin, kabon, kusobaya, nko kuso.

Anyeeɲ tiɲ kaɲe fane atere ela kanane ba tere aso kike ne a chambo anye.

- 2.

- i. Esa be ketere: Samaakuse
- ii. Bɔkwɛ to be kache be ketere: Atalata
- iii. Kabon tenini be ketere: Accra
- iv. Kadegbon, kadeto, kabon, nwu, alan, afede, aso, aloko, asabata, wachi, karso, nle, yawu

- 3.

- i. Atere nyifu ela atere mone anyeeɲ tiɲ wu n shin bata.

NKO

Atere nyifu ela aso mone a wo durnyan ere to ne anyeeɲ tiɲ funo amo to. Akeniso ko ela; loko, ndibi, emin, alabasa, ne adamta

- ii. Atere yoyul ela mfera, alakal ne kebawoto.

NKO

Atere yoyul ela aso mone anye maan tiɲ ta anyebe alakal (kewu, kebata, kedufe nko kenu) m pin. Akeniso ko ela; kanyiti, kasha, kewor, kagbenefuli, ne adamta

Atere maa karga ela atere mone a maan tiɲ n karga.

Ntuɲso tere ela atere mone a bee yili a sa baasa be katun, aso be katun nko asobaya be katun.

Naniere fo bii atere ne amobe ntunso be asheɲ. Anye e keni adulwiso.

Manɛ ela kedulwiso?

Ntuŋso to, menye e sa mmalgaba asa mone menyeen ta n delge aso/baasa ere so;

- Fobe ebiikpabuu
- Fo teri kpakpaso
- Fobe tebul
- Kanane fobe sukuru to du

Kedulwiso ela kamalgaba mone bu ko a delge nko a buwi ketere so nene. Adulwiso la mmalgaba nna ne bu ko amo a sa aboaya ta n lanɛ kanane esa nko kusɔ du be kabaso. Adulwiso be akeniso ko ela kefitiribumbuŋ, kenyoso, kachunonyifu, kufuful, shimbi, tenten, kebita, gboŋ, gboŋgboŋi, fimbi, dendlembi, kagbenefuli, kagbenejaje, kanyiasheŋ, kashinten, ne adamta. Kanane adulwiso ere be ako bee luri mmalgafol to nde.

- i. Mee sha alaŋ *dra*.
- ii. Kebianyensobi na du *tenten* n shin *walɔ*.
- iii. Amaabaŋe du *wɛɛwɛɛbi* achɔ mo siponyen.

Ashi (i) to, “*dra*” bee delgeso nko a buwito alaŋ be dubi mone emalgapo na bee sha nna. Ashi (ii) to, “*tenten*” ne “*walɔ*” bee delge kebianyensobi na be kapɔr so nna. Ashi (iii) to, bu ta “*wɛɛwɛɛbi*” na nna n ta Amaabaŋe ne mo siponyen be kanyiasheŋ a kesar abar.

Adulwiso be ntunso

Adulwiso ko ntunso ne a kor abarto, amobe atenini ne feen bii ela;

- Kanane kusɔ sa be adulwiso
- Kesatobi be adulwiso
- Adelgesobi be adulwiso

Kanane kusɔ sa be adulwiso

Kede bee shuŋ fane kanane kusɔ sa be ntilemu nna (kede, kumo, ade, amo) a shuŋ fane adelgeso a ŋini kusɔ mone ku bee delgeso na nko a buwi ketere be kanane ku du to nene. Keni ade kaseto ere.

- a. Ekuloŋ na la *kepupɔr* nna.
- b. Kache na e wo alaŋ naa.
- c. Kowu na la ma tuto peya nna.
- c. Shamoya e na to alaŋ ana ere.

Ketankesar be adulwiso

Bu kɔ amo nna a ta baasa nko asɔ pɔtɛana a kesar abar. Ketankesar abar be adulwiso ere be ako ela fimbi achɔ, jenjren achɔ, shibi achɔ, wɔrɛwɔrɛbi achɔ, nɛ adamta. Anye ta ketankesar be adulwiso ere be ako n shuŋ kaseto ere na.

- a. Ade la ajibi *putɔputɔ* nna.
- b. Ntareka du *wɔrɛwɔrɛbi achɔ* Dari.
- c. Ekulonɔ fuful na du *mananmanan achɔ* kenyoaso na.
- d. Fo amansherbi du *fimbi achɔ* meya.

Kesatobi be adulwiso

Adelgeso ere bee sa abɔaya nna ta n lanɛ kananɛ asɔ sa be kabaso. Asatobi bee shuŋ adelgeso be kushuŋ nna nkpalmanɛso, a bee buwi ketere na to nna a kanɛ anye kananɛ ku sa. Keni akeniso ere.

- a. N tɔ amalo *gberɛ*.
- b. E danɛ afule *anyɔ*
- c. E bee sha shikari *gberɛbi*.
- d. Abuku *damta* wɔ mabe daka to.

Adelgesobi be adulwiso

Adelgesobi be adulwiso ela adulwiso monɛ a bee delge ketere be adabi so nko a buwi ketere be kananɛ ku du to nɛnɛ. A la adulwiso monɛ a bee delge atere nna. Adulwiso be akeniso damta wɔ katuŋ ere to nna. Keni ade kaseto ere.

- a. Ekulonɔ na la *kedra* nna.
- b. N kɔ buku *fimbi*.
- c. Ajibi na kɔ *kayɛlga*.
- d. N wu ekulonɔ *gboŋ*.

Kushuŋ

1. Lanɛ n ya keni mmalgaba monɛ fo pin kasɔbii ere be sososo na. Ta amo n wɔtɔ ntunso to fane ketankesar be adulwiso, asatobi be adulwiso nko adelgesobi be adulwiso. Sibe katuŋ kama be akeniso n tiiso.
2. Kraŋ kaseto be keɔaya ere n shin pin adulwiso monɛ a wɔ kumo to. Ta adulwiso monɛ fo pin na n wɔtɔ ntunso fane ketankesar be adulwiso,

asatobi be adulwiso nko adelgesobi be adulwiso n shin wɔrɔ shiriya ne fo ta fobe atuwebi n sa bebiipo kike.

Koshinyen ka ban boŋ kelusasepo ne Kemolwɔpe ebi kike mol ne bu tu bumobe ewura. Bewurabi na dan buu asɔ fuful nna. Bu dan ta achebi fuful nna n che bumobe amu n saa nite ne aya fuloŋ.

Bu dan chala nna ne bu bunya ewura na. Ku la danƙare na fanɛ ewura ere mo nananyen e dan molwɔ kade ere ebi ne akoŋ be kapliɛ so beɛŋ wɔrɔ nfe kanaŋ ko. E dan molwɔ bumo na saŋɛ monɛ edɛ dan chɔ kadeebi be ndɔana kike kapaso ko ne akoŋ daa fuwe kadeebi kike a yɔ na. Akoŋ dan chɔrɔ alaŋ kike n sa ne bu bele n lara tama kike.

Enananyen ere e dan ta mobe adɔjibi damta ashi kadebi n molwɔ baasa na. Baasa na ta kanyen na n kii bumobe ewura aŋini bumobe kagbenefuli ne mobe kake na. Kafɛ kike baa bunya mo nna a ŋini mobe adabi lela na so.

Fanɛ kaseto be akeniso ere to na, ketere beɛŋ tiŋ junkpar adelgesobi be adulwiso na ne a maŋ be abarso.

- a. Laŋ na *walɛ*.
- b. Keshembi monɛ fo wɔtɔ na bee *nyikpe*
- c. Amangu ne fee ji na *wɔbel*.
- d. Kedibi monɛ n wu na *wɔntɛŋ*.

Adelgesobi be adulwiso ere ne atere monɛ a bee delge so na beɛŋ tiŋ be abarso. Ngbanyato, ketere na bee junkpar nna ne kedulwiso na male e be kumo so. Keni ade kaseto ere:

- a. Laŋ *lela* nde.
- b. N wu kedibi *tentɛŋ*.
- c. N nio tɔ kebɔtoshembi *nyikpɛso* n sa ma.
- d. Mee ji amangu *belbelso* kareche kama.

KEPALTO BE MBISHI

1. Menye e ta adulwiso ere n wɔtɔ amobe ntunso to n shin ta menyebe atuwebi n ɲini. Ntunana e ɲini kusɔ mo so nɛ bu ta amo n wɔtɔ loŋ be adulwiso be ntun na to.
 - i. keyɛrbi
 - ii. nteŋ
 - iii. ebel
 - iv. kayɛlga
 - v. bargato
 - vi. kepeper
 - vii. kelubi
 - viii. kebɔrɛwɔlpa
 - ix. nyaŋnyaŋ
 - x. fimbi
 - xi. putɔputɔ
 - xii. asa
 - xiii. gberɛ
2. Kraŋ kebɔaya ere nɛnɛ n shin tuwe mbishi monɛ a bɛso ere.
 - i. Tisetɔ adulwiso monɛ a wɔ kebɔaya na to kike.
 - ii. Ta adulwiso monɛ fo pin na kike n wɔtɔ amobe ntunso to.
 - iii. Ta adulwiso be katun kama nɛ fo pin na be akeniso anu nu n kuu mmalgafol.

Jebuni nite mobe sososo n ya nɛ e ya chɔrɔ mo daa kadegboŋto. E ka baŋ gbelge ekuloŋ to, ku wɔrɔ mo mamachi nɛ kadegboŋto be kebawɔtɔ. e fara a keni ebu tentɛŋ ana, aborbi lela, nɛ kananɛ baasa bee nite akulti. Kesheŋ keni sa nɛ Jebuni tenso ketere mo daa nɛ e baa ta mo ekuloŋ be eyilikpa na. E ka baŋ nyinji epulto nɛ e lara mobe tangrafo dra mobe lɔkɔ lembir to n fara a tare mo daa. Pɔɛ nɛ tangrafo na e kuuto, ekuloŋ fuful ko barga gbre m yili m mata kaboŋ mo nɛ e yili na. E bee mushe m buwi anishito be kukuloŋ na n luri n china to. Nkpal mo daa be laŋto nɛ kakpa monɛ e yili na ka la a miniti kuduano so, ku maŋ char nɛ bu fo laŋto. E ka wushi nɛnɛ n luwe, nɛ bu sa mo ajibi belbelso nɛ e ji n tuwe akoŋ.

MANE ELA KUSHUNSO?

Mane ne fo wɔrɔ kachepur ere? Tisetɔ amo to n nase.

Mane ne fee fe ta n laɲe fobe sukuru pɔtɛ be kasɔbii be kumu be kabaso? Tisetɔ fobe mfera to.

Wɔrɔ aniya m buwito fobe lakal to n ɲini fo baraana ebiikpa.

Kushunso ela kamalgaba monɛ bu kɔ a ɲini kesheɲwɔrɔ. Kushunso naa la kamalgaba nko kamalgafolshiɲ nna a ɲini kananɛ kesheɲ bee wɔrɔ. (akeniso fane kebata, kedaɲ, kedufe, kekɔkuso, kasha, kekishi, kenyi, kesha kusɔ ne adamta)

Kushunso beeɲ tiɲ a kɔ esɔpo nko m paɲ esɔpo kamalgafol to. Besɔpo monɛ a bee tiɲ a be ashunso so kamalgafol to na ne anyee tere besɔpochetopo. Ashunso beeɲ tiɲ n luri amobe ntunso fane esɔpochetopo. Amobe ntunso na ne anyee tere ashunso ta esɔpo, ashunso muluɲ ne ashunso jimbanyɔ.

Ashunso ta esɔpo

Ashunso ta esɔpo bee kɔ esɔpo na ne ku bee be kumo so ashi kamalgafol to. Amobe akeniso ko ela, kedaɲɛ, kenuu, kafar, keɲɔ, keji, kesibe, keberi/ɲmia. Amobe akeniso ko e wɔ kaseto be mmalgafol ere to na.

1. Eɲinipo na **daɲɛ** amalo.
2. Bebiipo na **jɔ** nchu.
3. Koji ne Atawa **ji** amalo.
4. Kebia na **bra** asɔrso.
5. Benitepo na **luri** ekulonɲ na.

Mmalgaba monɛ a biri na kike la ashunso ta esɔpo nna. Amobe achetopo na e be amo so na. Fane, kekeniso 1 to, kechetopo na ela **amalo**, ne akeniso 5 be kechetopo na la **ekulonɲ**.

Ashunso muluɲ

Ashunso muluɲ maa kɔ esɔpochetopo ne ku bee be amo so – amaa kparme esɔpo ne amobe afiito e lar efuli ashi kamalgafol to. A bee tiɲ a la mmalgaba nko mmalgafolshiɲ nna a be amo so, saɲɛ damta a la adelgeso nna. (akeniso fane kewu, kefirgi, keɲama, kushu, kedaɲ ne adamta. Keni akeniso kaseto ere

1. Kebia na bee **ɲama**.

2. Kabuibi na **firgi** manaṅ.
3. Ebiipo na **kre** eleṅso.

Mmalgaba mone a dulwi na kike la ashunso mulun nna. Akeniso 2 ne 3 be mmalgaba mone a be amo so na la adelgeso na aman la achetopo. Adelgeso be kasobii e nan beso kamanto.

Ashunso ji mbanyo

Ashunso jimbanyo bee so besopo anyo nna a luweto amobe afiito. Ashunso jimbanyo bee ta besopo anyo nna fane esopo esopo gbagba ne esopo jewulebi. Esopo gbagba na la ketere nko katilemu mone ku bee so ebasa/kake na ashi kushunso na to. Kuma, esopo jewulebi na ela ketere nko katilemu mone ku bee so ebasa/kake na ashi ketere mone ku tin so ebasa/kake na kuto na.

1. Benawura na **sa** kebia na aso.
2. Eninipo na **ke** bebiipo na kake ko.
3. Demujipo na **bishi** loya na mbishi.
4. Kache na **to** kake n sa mo teri.
5. E ta bol na n **sa** mo.

Kekeniso 1 to **kebia na** ela keshunso jewulebi ne **aso** la kushunso gbagba. Amoso kechobobi man shun ndon. Kekeniso 4 to **mo teri** ela keshunso jewulebi ne **kake** la kushunso gbagba. Kede to kechobobi “**n**” e ta kushunso jewulebi na m bir m mata abar.

Kushuŋ 1

1. Manε ela kushuŋso? Ta fo gbagba be mmalgaba m ŋinito kumo nεnε.
2. Dinito gbre ashuŋso be ntuj sa na.
3. Chaŋ ashuŋso monε a wɔ tebul ere to n wɔtɔ kushuŋso muluj, kushuŋso sɔpo nε kushuŋso jimbanyɔ.

Kushuŋso	kushuŋ sɔpo	kushuŋso muluj	kushuŋso jimbanyɔ
bunyaŋ	√		
emushe			√
mɔɔ			
boŋ			
kraŋ			
cha			
nite			
pel			
too			
ŋin			
ŋana			

Kushuŋ 2:

*Fo nε fo barkasa e kraŋ kebɔaya monε ku wɔ kaseto ere nshin tesito ashuŋso na n wɔtɔ ntuj ere to, kusshuŋso sɔpo, kushuŋso muluj nε kushuŋ jimbanyɔ. Menye baŋ luwe, menye e ta ashuŋso monε menye lara na be anu kama n kuu mmalgafol. Fanε, M da beenj ba **sha** nε m bii n cher.*

Lor na be mpar daŋ maŋ chɔ amita adunu ama n da beenj ba sha nε n laa nchu lɛla chingliŋ na kilomita koŋwule nko m baŋso loŋ. Kaboŋ na bee dufe alaŋchaŋ.

N ka bee blase nε n luri nchu na to, n ta mabe malfa nna n fige anyi to nshin kule Ebɔrε pɔε n shin ferge n luri depɔchu na to. N daa laa na fanε esa biipo

na. Nchu na danj manj ko elej n shin danj bal ede gberε. Ama kufuu danj dii ma awo ne ku duli n ka bee la boij boij.

Mfrinto na, epulto ne nchu na manj naa wonchij ne mabe kagbene ηe kedepo jembu. M fe fane lanchanj nna ne malfa na ler ma konoto n tor nkpal n ka wultoto so.

N ko emanj n nite gberε n shin nanj luri nchu chinglij to. Pde ne n ya ka pin ne m fo kaba ndoj. Kumu ka bal ede be kejujo so, n ko emanj n dii kasawule wolso na so. Kusokama fo ekar ama male panj mabe kudojso kojwule na.

MANE ELA KEDELGESO?

Keni anfonu monε ku wo kaseto ere. Nuso ne mbia folbi na bee shile? Kache na be saje mo nna? Nne ne keshej na bee woro? maneso ne keshej na bee woro?

Adelgeso la mmalgaba nko mmalgabafolshij nna ne ku bee buwito kushunso so ashi kamalgafol to. Adelgeso bee tij a delge so amo barana adelgeso so gba. Fe kanane fo nite m ba sukuru kabre, fo daa nite boij boij, mananj mananj nko fo daa joto nna? Fo danj nite mananj mananj nna n yo sukuru. Kamalgaba **mananj** delgeso kanane fo danj nite nna n yo sukuru lojso ku la kedelgeso nna. Adelgeso be ntunso shi kanane a bee buwito kushunso so nna. Amobe ntun na ela kanane, kabonj, saje, maneso, eyilikpa ne kusō mo so.

Kananε be adelgeso

Kananε be adelgeso bee ηini kananε kesheη woro nna. Amobe akeniso ko e wo kaseto be mmalgafol ere to na.

1. Ebiipo na nite **mananη** n yɔ sukuru.
2. *Bepelpo na pel epel na bɔiη bɔiη.*
3. Beshεbompo na boη kashe na **nεnε**.
4. Kabuibi na boη kashe na esoso ne ku **wɔbel ga**.

Kaboη be adelgeso

Kaboη be adelgeso bee sa abɔaya ta n laηε kakpa ne kesheη woro nna. Keni akeniso monε a wo kaseto ere.

1. Bebiipo na yili *kuwoshina*.
2. Koji ne Atawa bee dii ebu monε ku wo **esoso** na to na.
3. Bebiipo na wurwe atakarde/epi na *kaplekama*.
4. Mbia na wo *Kabelpe* na.

Saηε be adelgeso

Saηε be adelgeso bee ηini jimanε monε kesheη woro nna. Amobe ako be akeniso e wo kaseto be mmalgafol ana ere to na.

1. Lalaluwe be ebuto be bebiipo na kaη sibe bumobe nsulwe na *ndre*.
2. *Kabre* anyeeη ji anyebe kapajibi eshuηkpa.
3. Nsher beenη ba woto *karfe akpanu chipurso*.

Saηε be adelgeso

Kede bee ηini jimanε nko kananε kesheη bee tiη a woro a be abarso nna. Adelgeso ere bee tiη afara nko a luwe kamalgafol to, ama amobe ako gba bee tiη a ba kamalgafol be mfrinto. Ako nde: kafεkafε, saηεkama, bɔkwε, kuraa ne adamta. Keni amobe akeniso ko kaseto ere;

1. Baa ji ncheηboη nna *kafεkafε to*.
2. Anyee ji nna *saηεkama*.
3. Bu maa so adabilubi *kuraa* ashi sukuru to.
4. Baa lolɔ mbia nna *saηεkama* ne baa for bumobe anyi.
5. Mee ba nfa na *saηεkama*.

Mmalgafol monɛ a wɔ esoso ere be saɲɛ be adelgeso ela, *kafɛkafɛ*, *saɲɛkama* nɛ *kuraa*. Anye wu kuraa nɛ saɲɛkama ka kɔr mmalgafol na be mfrinto. Akeniso (5) na to saɲɛkama kɔr kamalgafol na be lalaluwe nna.

Kusɔ mo so be adelgeso

Kusɔ mo so be adelgeso bee chɛto nna a ɲini kananɛ a ji nɛ kesheɲ wɔrɔ. Amobe akeniso be ako ele: nkpalmanɛso, amoso, loɲso, ama nɛ adamta.

1. Mee lar manaj nna *loɲso* meej tiɲ kuɲ/shile ekuloɲ damta be kekuɲ ma ekpato.
2. Bu too sukuru ekpa *loɲso* bebiipo na yɔ epe.
3. N yɔ kebe na, *ama* manaj nya krɔtɔ.
4. Kebia na bee shu na *nkpal* akonj e kɔ mo.

Eyilikpa be adelgeso

Eyilikpa be adelgeso la mmalgaba monɛ a bee delgeso ashuɲso nko amo braana so nna a ɲini kananɛ kesheɲ wɔrɔ eleɲso n ya yili. Amobe akeniso be ako nde: *ga*, *baɲso*, *kukue*, *kikɛ*, *nɛnɛ* nɛ adamta.

1. Ajibi na wɔbel *ga*.
2. Ebu na be epunto *kikɛ* da manaj kɔ eyurpi.
3. Kesheɲwɔrɔ na da wale m *baɲso*.
4. Ajibi na daɲ daɲɛ m bel *nɛnɛ*.

Kushuɲ 1:

Laɲɛ fobe mfera n yɔ kasɔbii ere be sososo na to. Fo daɲ wu adelgeso ko nɛ a che fo to nɛ fo delgeso asheɲ monɛ fo wu aka bee wɔrɔ anfoni na to. Ta adelgeso monɛ fo wu na n wɔtɔ ntuj monɛ anye baɲ bii na to nshin shuj kunyɔnyɔto n ta amo n kuu mmalgafol anu n delge anfoni na so.

Kushuɲ 2:

1. Buwito kananɛ adelgeso nɛ ashuɲso lie abar nshin ɲinito fobe atuwebi na ashi ebiikpa.
2. Buwito adelgeso be ntujso nshin sa amobe katuɲ kama be akeniso asa sa.

3. Ta akeniso na be anyo katuṅ kama to n kuu mmalgafol.
4. Ta kaseto be adelgeso ere n woto ntunṅ mo ne fo bii na to n shin ṅini kuso mo so ne fo woto loṅ.
 - i. mananṅmananṅ
 - ii. nene
 - iii. boṅboṅ
 - iv. ndre
 - v. kuraa
 - vi. egbeso
 - vii. kafekafe
 - viii. loṅ gbagba
 - ix. m banso
 - x. bokwe mo na

Kushun 3:

Kraṅ mmalgafol ere nshin tisetu adelgeso mone a wo amo to. Ta fane adelgeso anu mone fo wu na n kuu fo gbagba be mmalgafol n ṅini fo baraana ashi ebiikpa.

1. Bebiipo na bee palto bumobe kebayasaso na to sanekama.
2. Tangrafo na bee shu abe abarso.
3. Baasa na lar kuwushina.
4. N tama n nuu kesherkpanṅ ere n keni.
5. Fo so n ji nene?
6. Fee far ekulonṅ na mananṅmananṅ ga.
7. Mee woto ma eleṅ be ekar sanekama.
8. Fo ko kashintenṅ nene.
9. Anye yulwe kadigal na mananṅmananṅ.
10. N nu n kukwe.
11. Mbia na bee pel sanedamta.
12. Mane nna ne fo kra wo nfa?
13. N da manṅ nanṅ pin mo.

14. Kebibi na bee nana anishinyor ga ne e boŋ kashe.
15. Gbaŋe na te n ya.

KEPALTO BE MBISHI

Kaba A: Ashunso

1. Nuso ne keshejworo be ashunso kor kebawoto be ashunso to?
2. Fin ashunso mone a wo kebaya ere to nshin ta fobe atuwebi na n kasar fo barkasa peya.

N ka bee kuse a ya ebonkarse, n shile, n teto n cha nchu na to. Epiji na nyanne nene, a bel ma eyur ede a woro ma ebel. Mee laa, atorto a pel a mushe ne kagbenefuli. Aklekle bee firgi, ashu a bir amobe ateto. M por ashesher be ebu n ta konte be afofa ne agembu n ji kumo kebata. Epiji ka bee tor, n shile akulti amigto ashej to ebonkarse, a fin aso lela ne kanyiji mone man tenso kike.

3. Ta ashunso mone fo wu kebaya ne ku wo esoso ere n woto ntuj sa mone fo bii na to.

Kaba B: Adelgeso

1. Tiseto ashejworo mone fee woro sajekama to n shin delgeso amo n sa fo teri, saje mo, nne ne maneso ne fee woro amo.
2. Tiseto fo teri be adelgeso mone e ta n delgeso mobe kushuj na nshin ta amo n woto ntujso.
3. Sibe kebaya ne fobe mmalgaba e fo fane adenu (50) la n laje fo bechinashapo be ashej. Woro aniya n ta adelgeso fane kudu n shuj.

KEPALTO BE MBISHI NA BE ATUWEBI

Kaba A:

1. Kesheworo be ashunso bee delgeso ashej mone anyee wu nna ama kebawoto be ashunso bee delgeso alakal ne kanane ashej bee woro esa nna.
2. Ashunso mone a wo kebaya na to ela; kuse, shile, teto, cha, nyaɛ, bel, woro, por, laa, torto, pel, mushe, firgi, shu, bir, kebita, nite, migto, keworo.

Kushunso sopo	Kushunso mulun	Kushunso jimbanyo
kuse	cha	
shile	nyaɛ	
teto	emushe	
bel	firgi	
torto	shu	
pel	nite	
bir		
kebita		
migto		
keworo		

Kaba B

- 1) Ashunso ko mone a beenj tiɲ n shuɲ ela; ji, ber, tiɲi, malga ne adamta. Adelgeso ko mone a beenj tiɲ n shuɲ ela; mananmanan, boɲboɲ, saɲekama ne adamta. Maneso be adelgeso be ako ela; nkpalmaneso, loɲso ne adamta.
- 2) Atuwebi na beenj kor abarto.
Ntuɲ ko beenj ba la maneso, saɲe, ne adamta.

3. Akeniso be kebaya

Kabre awolto buwito nene. Epiji na bee nyanne nene. Mbia wurbi wo kuwushina a pel kagbenefuliso. Baa nu nchu sanne gbre kike nkpal kabon be belde na so. Beko yo ebonkarse ne bu ya laa nchu. Beko bee nite ntalso ebonkrase ne beko malee bee teto kagbenefuliso nchu na to. Beko bee pa kebleji ga nkpal epiji na be belde so. Benimu china shuruji a keni mbia na ka bee pel ne kasha/kagbenefuli, ne bechenimu na malee woro kenishipre a fa nchu a sa baasa na.

EXTENDED READING

1. Adomako, K., Odoom, J. and Sackitey, M. (2023). *Akan kasa nhyehyɛɛ wɔ Asante Twi mu*. Adonai Publications Limited (Topic on verbs, nouns and adjectives)
2. Amegashie, S.K. (2004). *Evegbe ɛɔɛlɔ*. Victus Printing Services.
3. Fromkin, V. & Rodman, R. & Hyams, N. (2007). *Introduction to Language* (Eighth edition). Thomson Wadsworth. (topic on verbs, adverbs, nouns and adjectives)
4. Joshi, M. (2021). *Nouns in the English Language: Types and examples*. Manik Joshi. (Topic on nouns)
5. Thakur, D. (1998). *Linguistics simplified: Syntax*. Bharati Bhawan. (open word class which are nouns adjectives, verbs and adverbs)

REFERENCES

1. Haspelmath, M. (2001). Word classes and parts of speech. *In International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (pp16538-16545). Doi:10.1016/Bo-08-043076-7/02959-4
2. Lier, E. V. (2024). *The Oxford Handbook of Word Classes*. Oxford University Press.
3. Miguel, J. M. G. (2015). *Transitivity and word classes*. <https://doi.org/10.1075/ivitra.9.13gar>
4. Prempeh, A. A. (2021). *Asante Twi Nyansapo*. Premesco Publications.
5. Simone, R. & Masini, F. (eds). (2014). *Word classes (Current Issues in Linguistic Theory)*. John Benjamins Publishing Company.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education Service (GES)

